

NÉMETH FERENC

Ajtónyítás az irodalmi átjárhatóságnak

Trianon – kisebbségi magyar irodalom – magyar–szerb irodalmi kapcsolatok

Bevezető

A párizsi békekonferenciának 1920-ban messzemenő, tragikus társadalmi, kulturális és egyéb következményei voltak Magyarországra nézve, az elszakított részek magyarsága pedig máról holnapra új államalakulatban találta magát, kisebbségi sorsba került, új életkörülmények közé. Ez volt a helyzet a vajdasági magyarsággal is, amely kisebbségi létben, némi irodalmi öneszmélés után hozzáfogott önálló irodalmi életének megszervezéséhez, alkalmazkodva az újonnan kialakult helyzethez. A trianoni eseményeknek több érezhető következménye volt a vajdasági magyarság kulturális/irodalmi élete vonatkozásában, de három fölöttébb szembeötlő volt: az egyik, hogy az itteni írókban tudatosodott az (elszakított) kisebbségi irodalmi lét, mint tartós állapot; a másik, hogy tisztázódott a korábbi egyetemes magyar irodalomhoz és irodalmi örökséghez való viszonyulás; a harmadik pedig, a kisebbségi magyar íróknak a többségi szerb írókkal és irodalommal való kapcsolatépítése az SZHSZ Királyságon belül, amely műfordítóink figyelmét szükségszerűen a szerb irodalom felé irányította. E tanulmány, alkalomszerűen, Trianonnak e három, hangsúlyos vajdasági, irodalmi következményét elemzi.

Új, kisebbségi (irodalmi) korszak küszöbén

Az 1918 őszen lejátszódó történelmi események (a szerb hadsereg bejövetele, az SZHSZ Királyság megalakulása 1918. december 1-jén) gyors

egymásutánja a vajdasági magyarságnak nem hagyott sok időt az alkalmazkodásra és az újonnan előállt történelmi helyzetbe való belenyugvásba. Az események gyorsan peregtek tovább. Méghozzá új államformában, kisebbségi létben, megváltozott életkörülmények közepette, előnytelen törvények és jogszabályok alkalmazása mellett. Közvetlenül a háború befejeztével sokan a kiköltözésben keresték (és találták meg) a kiutat, mások otthonaikban maradtak, és várták a további fejleményeket (NÉMETH 2018; 129).

A vajdasági magyarság már 1920 legelejétől fokozott figyelemmel kísérte a párizsi békekonferenciával kapcsolatos híreket, pontosabban attól kezdődően, hogy 1920. január 5-én Apponyi Albert gróf vezetésével Párizsba utazott a magyar békeküldöttség (BENDA 1983; 870–873). Ők január 14-én a békekonferencia legfelsőbb tanácsa elnökének nyolc jegyzéket nyújtottak át, terjedelmes mellékletekkel egyetemben, amelyek alapvetően két dologra összpontosultak: a háború felelősség vádjának elhárítására, és a történelmi Magyarország területi épségének védelmére (uo.).

A vajdasági magyarság is követte a helyzet alakulását, azaz, mint a vajdasági magyar lapok tudósítottak, „a magyar béke ügyét”, amely, a nagybecskereki *Torontál* című lap szerint, 1920 májusának végén már eldőlt (ANONIM 1920a). Címoldali hírben olvassuk, hogy „a kormány kész a békeszerződés aláírására”, azaz, hogy „Magyarország elfogadta a békefeltételeket”, még pontosabban: „kényszerítő körülmények között hajlandó a békét aláírni” (uo.).

A magyar béke aláírásának hírért Magyarországon nagy izgalommal fogadták. „A nép az utolsó percig azt remélte, hogy a magyar delegáció visszautasítja az aláírást és elhagyja Versailles-t. Az újságok rendkívüli kiadásokban jelentették a béke aláírását. A hír vétele után minden nagyobb városban demonstráltak a szövetségesek és a magyar kormány ellen” (ANONIM 1920b). A nagybecskereki *Torontál* híradása szerint Vajdaságban „a nem szerb ajkú lakosság a béke aláírásának hírért rezignációval fogadta” (ANONIM 1920c).

Trianonnal minden eldőlt: a korábbi, ideiglenes állapot immár tartóssá vált.

Akárcsak Bánátban, Bácskában is napirenden voltak az idő tájt a kiköltözések és kiutasítások. Jeles, megbecsült hivatalnokok, értelmiségiek, tanárok, újságírók, kereskedők stb. távoztak el innét.

A békediktátum aláírását követően az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy a jövőben milyen lesz a kisebbségi sorsba szorult magyarság helyzete az új államalakulatban. Ezt a kérdést a vajdasági magyar lapok közül talán elsőnek a *Bácskai Hírlap* tette fel az illetékeseknek, amely már 1920 júniusában cikksorozatot indított erre a témára (*A magyarság helyzete Jugoszláviában*) (ADLER 1920). A cikksorozat beharangozója szerint a lap szándéka az volt, hogy megszólítva „az állam politikai életének vezető férfijait” rávilágítson a magyarság helyzetére az új államban (ANONIM 1920d). A sorozatban arról dr. Svetislav Mihajlović belügyi államtitkár, dr. Jovan Petrović ügyvéd, igazságügyi népbiztoshelyettes, dr. Aleksandar Moč egykori bács megyei főispán, dr. Matics Márton, a bajai háromszög kormánybiztosa, Blaško Raič plébános, parlamenti képviselő és mások fejtették ki véleményüket. Egybehangzó nézetük szerint „a rend és a béke helyreállításával a magyarság helyzete az SHS államban teljesen egyenjogú a szláv állampolgárokéval”, s „a magyarság politikai helyzetét maga a magyarság, illetve a magyarság politikai vezetői tartják a kezükben” (ADLER 1920). A megkérdozettek előrevetítették, hogy a sajtót nem fogják cenzurálni, hogy a béke ratifikálása után nem lesz gond a Magyarországra való utazás, különösen az egyetemi hallgatóknak, akiknek az utazását korábban korlátozták. Minden magyar kultúrintézmény tovább működhet és fejlődhet. Újakat is lehet alapítani, amelyek működését a kultuszminisztérium fogja ellenőrizni. Ezek voltak az akkori előrelátások. A többi már történelem.

Nos, itt merül fel a kérdés, hogy voltaképpen mikor is indult be kisebbségi irodalmunk, illetve mennyi idő kellett a vajdasági magyarságnak az irodalmi önszmelésre. Ennek megválaszolása azért is fontos, mert beindulása korszakhatárt is jelöl, amelyről mindinkább eltérőek a vélemények. Sőt, valószínű, hogy nem is beszélhetünk konkrét *kezdőévről*, hanem inkább egy többéves *folyamatról*.

Egyre több tény mutat arra, hogy az irodalomtörténeti korszakolások hagyománya a 21. század elején ártelmezésre szorul. Mindenképpen

igény mutatkozik a (korábban meghúzott, és évekig, évtizedekig fegyelemzetten tiszteletben tartott) irodalmi korszakok közötti átjárhatóság határainak lebontására és újraalkotására. Ez nemcsak a kor követelményeként jelentkezik, hanem egyszerűen az irodalom jellegéből adódik. A jugoszláviai magyar irodalom kezdeteinek vonatkozásában már az eddigiek során is megmutatkozott, hogy az 1918-as korszakhatár (azaz pontosabban 1918. december 1. – az SZHSZ Királyság megalakulása) csak formális, hiszen az egy új államalakulat létrejöttének történelmi dátuma, amely semmiképpen sem esik egybe a jugoszláviai magyar irodalom születésével, amelyet természetesen az irodalom belső törvényszerűségei formáltak, alakítottak. Ez már eleve kettősséget eredményezett: egy bibliográfiai és egy irodalomtörténeti megközelítést. A bibliográfiai megközelítés (könyvek, kiadványok feldolgozásáról lévén szó) szigorúan betartotta az 1918-as dátumot, s attól kezdődően vette számba, jegyezte és dolgozta fel kisebbségi irodalmunk alkotásait, noha teljesen világos volt, „hogy az 1918-as év csak részben jelzi az új korszakot” (CSÁKY S. 1988; 16). Az 1918-ban megjelentetett köteteket még nemigen lehet besorolni „az újonnan születendő vajdasági magyar irodalom kiemelkedő alkotásai közé (mivel valószínűleg előbb keletkeztek)” (uo. 18). Kisebbségi szellemi/irodalmi életünk kialakulása időt követelt: időre volt szükség az irodalmi „vajdaságiasság” megmutatkozására, kialakulására. Mint Bori Imre fogalmazott, „az irodalmi élet ugyan nyomban az események után jelt adott magáról, de az öneszmélés folyamata éveken át tartott” (BORI 1988; 69). Az 1918-as korszakhatár megtévesztő voltára Hornyik Miklós is utalt, mondván, hogy „kevésbé látszik valószínűnek, hogy kisebbségi irodalmunk eszmeileg és művészileg is naprakészen: 1918 novemberében–decemberében született volna meg. [...] Más szóval: 1918 történelmi, de nem irodalmi korhatár is egyben” (HORNYIK 2002; 133–134). Valahonnan azonban el kellett indulni, s éppen e kezdeti (irodalmi) kiindulópont meghatározása vonatkozásában térnek el a vélemények. Csáky S. Piroska a könyvkiadásunk tükrében megmutatkozott „indulást” 1919-re teszi, mondván, hogy ha a korábbi nem is, de az 1919-ben kiadott műveket már mindenképpen a vajdasági magyar irodalom alkotásai közé kell sorolnunk (CSÁKY S. 1988; 18). Bori Imre töb-

bek között a nagybecskereki *Renaissance*-t (1920), *Fáklyát* (1922) és az újvidéki *Utat* (1922) jelölte meg „irodalmunk első önálló szívdobbanásaiként” (BORI 1988; 70). Ugyanakkor Hornyik Miklós azon a véleményen volt, hogy „nem is az újvidéki *Út* vagy az eszéki *Új Élet* volt a vajdasági magyar irodalom elindítója, hanem a *Bazsalikom*, a *Kéve*, a *Vajdasági Írás*, az elkötelezettségnek ezek az orgánumai” (HORNYIK 2002; 135).

Az elmondottakból is kiviláglik, hogy az „irodalmi jeladásnak” és az „irodalmi öneszmélésnek” a jugoszláviai magyar irodalom esetében nincs egybehangzóan azonos kezdete, sőt, véleményünk szerint nem is lehetett. Az eltérés okai összetettek és meg sem érthetőek a társadalmi háttéresemények ismerete nélkül. Az „irodalmi jeladás” jóval megelőzte az „irodalmi öneszmélést”, hiszen mindössze néhány hónappal az első világháború befejezését követően, 1919 tavaszán, Nagybecskereken megjelent Tarkó János regénye, amely éppen a nagy háborút tematizálta (NÉMETH 2016; 111–116).¹ Az évben Nagybecskereken egy folyóirat-kiadási kísérletre is sor került (MI), amelyet a Műkedvelő Ifjúság vállalt fel, de a hatóságtól nem kaptak rá engedélyt (uo.). Majd 1920 februárjában indították útjára a nagybecskereki irodalombarátok a rövid életű, *Renaissance* című folyóiratot (uo.). Annak első számában, Juhász Ferenc még így fogalmazhatott a bizonytalan, köztes állapotok írói életérzéséről: „Az új hit, az új Betlehem csillaga nincsen még sehol. Rombadőlt minden – és az emberek felejteni szeretnének!” (JUHÁSZ 1920).

Ezekre az irodalmi jeladásokra (s ez igen fontos mozzanat!) abban a bizonytalan, túlkapásokkal teli, átmeneti korszakban került sor, amikor a ténylegesen kialakult katonapolitikai helyzetet a jugoszláviai/vajdasági magyarság még *ideiglenesnek* tartotta. Ezekben még nem jelenik meg a *kisebbségi irodalmi lét és sors tudatosítása*, inkább csak az irodalmi élet folytonosságának biztosítása. Ez volt az az *átmeneti időszak*, amelyben még „nem dőlt el” végérvényesen Magyarország területi felosztásának kérdése, s amikor még úgymond volt némi remény, hogy másképpen is alakulhat a helyzet. A trianoni béke aláírásától kezdődően, 1920 nyarától pedig beállt egy teljesen más, *végleges és tartós állapot*, amelyet tudomásul kellett vennie nemcsak a jugoszláviai/vajdasági magyarságnak de az itteni magyar írói társadalomnak is. E tartós társadalmi helyzet

indította el azután a *kisebbségi irodalmi helyzet és lét* tudatosítását. Trianon, úgy tűnik, itt, a déli végeken vízvázasztó esemény volt: begyorsította a realitással való szembesülést, az új létállapot tudatosítását. De azt sem máról holnapra, hanem fokozatosan és folyamatosan. Ismereteink szerint ennek egyik első jele volt az a cikk, amelyet Jászi Oszkár 1922-ben közölt a Somfai János szerkesztette nagybecskereki *Fáklyában*, s amelyben éppen a kisebbségi sorsra és a kisebbségi irodalmi létre hívja fel a vajdasági írók figyelmét (JÁSZI 1922). Jászi, jövőbe látóan, többek között így fogalmazott: „Bármilyen fájdalmas is legyen a magyarság mai helyzete, amely államisága egységét elveszítette, vagy – mint a utódállamokban – uralkodó nemzetből nemzetiség sorsára jutott: mégis vannak az új helyzetnek olyan vonatkozásai is, amelyek reményteljes jelekként intenek a jövőbe. Ezen jelek között egyike a legfigyelemreméltóbbaknak: a magyar kultúra decentralizációja. A múltban minden szellemi élet Budapesten összpontosult. A vidék – és különösen a periféria – leszokott minden önálló gondolkozásról, akcióról vagy megmozdulásról. Minden Budapest járszalagán keringett. [...] Ennek természetesen következményeként a perifériák magyarsága elrestesült: passzívva, önteltté és elbizakodottá lett. [...] Nos, Magyarország kegyetlen amputációja óta ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A magyar uralkodó nemzetből küzdő nemzetiség lett, melynek lépésről-lépésre kell kivívnia egyenrangú helyzetét az új államiságban, lépésről-lépésre kell nyelvi, kulturális, nemzeti jogait biztosítani. Az elszakadt magyarságnak meg kell tanulnia a saját fejével gondolkodni, okosan számolni speciális viszonyaival s megalkotni azt az új magyar kultúrát, melyre valóban szüksége van. [...] Az elszakadt magyarság szellemi élete nem lesz többé a budapesti melegházi palánták kiültetése, hanem a maga szűkebb hazája, regionális élete helyi viszonyaiból fog organikusan felépülni” (uo.).

E cikkével, amelyben tárgyilagosan áttekintette a Trianonnal előállt helyzetet és előrevetítette az itteni magyar kisebbség feladatait, Jászi egyben elindított egy öneszmélési folyamatot is a jugoszláviai magyar írók körében.

A Trianon utáni irodalmi identitásválság: magunkénak mondhatjuk-e
Aranyt, Petőfit, Jókait?

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződést 1920. június 4-én írták alá a háborúban vesztes Magyarország és a háborúban győztes antant szövetség képviselői, s annak értelmében a Magyar Királyság elveszítette területének több mint kétharmadát, lakossága pedig több mint húszmillióról nyolcmillió alá esett (*Trianoni békeszerződés*).

Fájdalmas, sokkos folyamat volt ez, amelyben az elszakadt részek magyarságát – így a vajdaságit is –, rákényszerítette arra, hogy redefiniálja önmagát, és vállalja „az előállt feltételek közepette az új identitást” (ÓZER 2004; 131–137). Meg kellett tehát teremteni az újrafogalmazódó, újonnan alakuló közösségi tudat alappilléreit, miközben számolni kellett a közösségi szellemi életet irányító mechanizmusokban bekövetkezett változásokkal is (uo.). A vajdasági magyarságnak is, az újonnan alakult délszláv állam keretein belül „birtokba kellett vennie saját múltját, hagyományait, és ismét meg kellett – most már önállóan –, tanulnia az arra való »emlékezést«, melyet az egyetemes magyarság a XIX. század második felében már sikeresen elsajátított, s melyet a történelmi változás eltörölt. Saját emlékezetre volt szükség, öntudatosságának jeléül pedig a maga kultuszteremtésének és ápolásának folyamatát kellett beindítani” (uo.). Ehhez tartozott a korábbi (egységes állam és egységes nemzettest időszakából való) nagy irodalmi kultuszok éltetése, illetve ünneplése is. Miután a vajdasági magyarság kulturális szervezkedését államilag gátolták, s az egyesületi szervezkedést is hosszabb ideig ellehetetlenítették, Trianont követően néhány évig eléggé kultusztalannak tűnt a vajdasági magyar szellemi térség (uo.). Volt egy másik, komoly traumája is a vajdasági magyarságnak, amelyet Kende Ferenc „népkisebbségi tanulmányaiban” így fogalmazott meg: „A magyar többségi szellem ezernyi megnyilvánulása él bennünk és tragikus összeütközésbe kerül azzal a gondolatkörrrel, ami egy kisebbségi nép szellemét kell, hogy alkossa” (KENDE 1940; 8).

A jugoszláviai magyar irodalom lassú kibontakozásának első éveiben, számos megválaszolatlan kérdés nehezítette az itteni írók tisztánlátását,

mindenekelőtt a korábbi egységes, gazdag magyar irodalmi hagyományokhoz való viszonyulás vonatkozásában. A Trianon utáni néhány évben azonban ez is tisztázódott, lévén, hogy egymást követték a magyar irodalom nagyjainak évfordulói: 1922-ben Arany János halálának 40. évfordulója, 1923-ban Petőfi Sándor, majd 1925-ben Jókai Mór születésének centenáriuma. A felmerülő probléma voltaképpen az volt, hogy a kisebbségi sorsba szorult magyarság egy ideig nem tisztázta egyértelműen, hogy a jövőben miként viszonyulhat a magyar irodalmi hagyományokhoz, egyáltalán ünnepelheti-e a nagy irodalmi jubileumokat, s magáénak tekintheti-e a továbbiakban (az új államalakulat keretében), mondjuk, Aranyt, Jókait és Petőfit (lásd NÉMETH 2014). Ennek tükrében alakult ki – szerezcsére csak átmenetileg – a vajdasági magyar írók és értelmiségiek körében egy irodalmi identitásválság, amely a korabeli vajdasági magyar sajtó hasábjain érhető tetten.

A *Délbácska* cikkírója 1922 decemberében arra panaszkodott, hogy a vajdasági magyarság hivatalosan nem ünnepelheti a Petőfi-centenáriumot, mondván, hogy „nálunk nincs hivatalos ünnep, – mi még az örömben sem vagyunk egyek” (ANONIM 1922c). Szabadkán és Nagybecskerekén testületileg mégis megemlékeztek a költőről. Szabadkán 1922 szilveszterének napján a Népkör rendezett ünnepélyt, amelyen dr. Havas Emil mondott ünnepi beszédet, Lányi Ernő zongorázott, az ipartestület dalárdája pedig Petőfi megzenésített verseiből adott elő (ANONIM 1922a). A versválogatás, nyilván politikai okok miatt, teljesen mellőzte Petőfi forradalmi költészetét (uo.). Az ünnepi műsor érdekes színfoltja volt, hogy egy műsorszámot szerb nyelven adtak elő: Petőfi *Füstbe ment tervét* (*Neuspjela nakana*) Zmaj fordításában Bartek László szavalta el (uo.).

1922 februárjában a Torontálmegyei Magyar Közművelődési Egyesület a nagybecskereki kaszinó nagytermében rendezett Petőfi-ünnepet „a világszabadság zengőszavú dalnokának, a legnagyobb magyar lírikusnak emlékeztendéje” kapcsán (ANONIM 1922b). A becskerekiek abból a felismerésből indultak ki, hogy „ez a százszentéves évforduló nem hagyhat érintetlenül egyetlen kultúremléket sem s áhitattal, kegyelettel kell visszaemlékezni a nagy magyar költőre, aki az egész emberiségnek

nagy szelleme volt” (uo.). Nagyszámú közönség előtt az ünnepélyt Vajda Lajos főgimnáziumi tanár előadása vezette be „aki Petőfit és költészetét gondos feldolgozással, színes, emelkedett tónusban ismertette”, s akit a publikum „ovációban részesített” (uo.).

Az említett példák mellett mégis helytálló a megállapítás, hogy a vajdasági magyarság 1922-23-ban nem is ünnepelhetett szándéka szerint. Mint Dettre János fogalmazott, a kisebbségi sorsba szakadt vajdasági magyarságból akkortájt egészében véve hiányzott „a kezdeményezés bátorsága”, „a tömeg helyeslő és bátorító érdeklődése” (DR. SZÖLLŐSY VÁGÓ 1992; 18–19).²

Tanulságos volt 1925-ben a Jókai-centenárium megünneplése is, amelynek számottevő sajtóvisszhangja volt, amely ismét Jókaira irányította az olvasók figyelmét³, melynek ünneplésén keresztül manifesztálódott a nemzet újbóli (szellemi) egysége, de egyben új (kisebbségi) kultuszmodellként is szolgált.

A Jókai-centenárium emlékünnepeiről viszonylag sokat cikkezett a vajdasági magyar sajtó, s ezek sorát a szabadkai *Hírlap* nyitotta meg egy terjedelmesebb alkalmi írással 1925. január 1-jén, a százesztendő Jókaira (meg annak kortársaira) irányítva olvasói figyelmét, s jelezve, hogy a „legnagyobb magyar írónak” 1925. február 18-án lesz a centenáriuma (ANONIM 1925a). A cikkíró annak a meggyőződésének adott hangot, hogy ezt az ünnepet „bizonyára megülik mindenhol a világon, ahol még a szépért és jóért lelkesedni tudnak az emberek” (uo.). Ám az alkalmi írásból feltör a kisebbségi lét keserősége is, valamint a kisebbségi Jókai-értelmezés definiálatlansága is: „Ha visszanezünk egy századdal, szinte elborzadunk, micsoda csillagjaink voltak akkor fölkelőben! [...] Nem tudunk meghatottság nélkül gondolni a száz esztendő előtti időkre, mikor ezek a fényes csillagok indultak fölfelé a magyar égen. Ma oly lent vagyunk, hogy a tekintetünkkel is alig tudunk odáig érni” (uo.).

Ezek az elkeseredett szavak nem csupán a cikkíró egyéni elbizonytalanodását fejezik ki, hanem a vajdasági magyarság egészének „kórképéről” is tanúskodnak, mindössze öt évvel a kisebbségi „sorsverést” követően. Az igazi kérdés akkor az volt, hogy a kisebbségi sorsban lévő vajdasági magyarság, identitását keresve, kulturális értelemben is megosztva és

szervezetlenül, vajon „el tud-e érni odáig”, hogy Jókait méltóképpen ünnepelje, értelmezze, s ki tudja-e alakítani Jókai Mór új, kisebbségi megközelítését.

A vajdasági magyar sajtó első és legfontosabb megállapítása 1925-ben az volt (bármennyire is furcsán hangozzék ma!), hogy Jókait ünnepelni kell! (ANONIM 1925c.). Sőt, Jókai ünneplésében látták „a nagyszerűbb újrakezdés” lehetőségét, miután „súlyos eseményeken esett át a [...] magyarság” (uo.). Mint olvassuk, „ha nem lenne a magyar kultúrával szemben elsőrendű kötelesség a Jókai emlékűnnepély megrendezése, keresve kellene keresni alkalmat arra, mely összetere a szétszórt magyarságot, mely lelket ver a lelküket elvesztettekbe s hitet önt a hitetlenekbe” (uo.). Tehát a kínálkozó Jókai-centenárium megünneplésében látták a hozzáértők az egyesítő és egységesítő erőt, az esélyt, a vizsgálatot és bátorítást a kisebbségi sorsba jutott vajdasági magyarság vonatkozásában. Ezért ragaszkodtak oly nagyon az ünnepléshez: „Párisban, Stockholmban, Szófiában is készülődnek Jókai-ünnepre, s Jókai emlékét meg fogják ünnepelni az amerikai magyarok is.

Hát itt?

[...] Ki gondol Jókaira? Jókai nem ír egyik vajdasági lapban sem, s így kiesik egyik-másik vezérpolitikus érdeklődési körén. [...] Ki törődik ma Jókaival? Inkább múljon el a nagyszerű alkalom, mely még össze tudná terelni a magyarságot.

[...] Jókai előtt most a kulturvilág borul le hódolattal és idegen írók, idegen nyelven emlékeznek meg a XIX. század második felének legnagyobb romantikusáról. Olyan ünnepélyt kell tartani itt is, ami méltó lesz Jókai egekbe nőtt nagyságához s méltó reprezentánsa lesz a jugoszláviai magyarság kultúrképeségének” (uo.).

A *Bácsmegyei Napló* újságírója végül is nem csekély elkeseredettséggel fogalmazta meg a kérdést a vajdasági magyarság nevében: „Amit megtesznek a Szófiába szakadt magyarok, amit megtesznek a párisi francia írók a magyar író ünneplésében, Jugoszlávia magyarsága azt sem teheti meg? Politikai csatavesztettjei lesznek a magyar kultúrának is?” (uo.)

A *Délbácska* is eléggé pesszimista volt Jókai ünneplésével kapcsolatosan (ANONIM 1925b). Alkalmi vezércikkében olvassuk, hogy „ünneppé

avatni készül ezt a napot Európa minden civilizált népe. Ünnepelnek Milanóban, Bécsben, Londonban és Párizsban. *Csak a Vajdaságban nem ünnepelnek.* Félmillió magyart nem érdekel ez a nap s ne vessen rájuk követ senki azért, hogy a nagy magyar zseni emlékezete előtt csupán [sic!] a novisadi református ifjúság gyűjtsa meg az emlékezés mécsesét. Nincs még egy faj, amely olyan könnyelműen és olyan léhán pazarolná a kincseit, mint a magyarság. A rég lehunyt üstökös pazar fényességének egy-egy szikrája azért mégis lehullt ide, hogy a pillanatnyi világosságot megint felváltsa a kényelmes és minden örömet és fájdalmat hűvösen eltakaró sötétség...” (uo.).

A pesszimista cikkírókra utóbb rácsáfolt néhány Jókait ünneplő vajdasági város, Újvidék mellett Nagybecskerek és Szabadka öntudatos magyarsága.

A magyar–szerb irodalmi átjárhatóság Trianon után és a *Bács megyei Napló* műfordító műhelye

A 20. század első felében a magyar–szerb irodalmi kapcsolatoknak is volt egy, fejlődésében nem is egységes és egyforma intenzitású vonulata, amelyet a szerb és magyar írók személyes kapcsolatain túl a fordításkötetek, az egymás irodalmára való odafigyelés és az antológiák fémjeleztek. E fejlődésvonulat szinte töretlen volt az első világháború kitöréséig, amely egy jó időre leállította ezt a folyamatot. Időre volt szükség ahhoz, hogy a megbékélést követően ismét kiépüljenek ezek az irodalmi kapcsolatok. Az első világháborút követően a jugoszláviai magyarság máról holnapra kisebbségi sorsba kényszerült, s a trianoni történések után kibontakozó, önálló, kisebbségi magyar irodalom, amely mindenekelőtt az irodalomszervező Szenteleky Kornél nevéhez kapcsolódik, már más irányt adott a szerb–magyar irodalmi kölcsönösségnek. Az együttélés követelményeként, a hídépítés szándékával jelent meg a kisebbségi magyar irodalomban az egymás irodalmára való odafigyelés és a szerb irodalmi értékek fordítása és bemutatása, amely egyben szorosabbra fűzte, esetenként barátsággá formálta a szerb és magyar írók egymás közötti kapcsolatát.

1918 után az első jelét a szerb–magyar irodalmi közeledésnek az avantgárd írói, azaz a modern irodalom eszméit valló alkotók adták. Érthetően, hiszen ők már a nemzetköziség és nemzetek fölöttiség szellemében alkottak. Ide sorolhatjuk Csuka Zoltán 1922-ben, Újvidéken induló *Út* című folyóiratát, amely a délszláv avantgárddal való együttműködésének fontos műhelye volt. A Csuka-féle újvidéki *Út* (1922–1925) aránylag gyakran hozta a szerb és horvát avantgárd irodalom alkotásait. Ott közreműködött többek között Dragan Aleksić, Milan Dedinac, Žarko Vasiljević, Stanislav Vinaver, Ljubomir Micić és mások (BORI 1970; 119–120). Később következtek az egymás irodalmi értékeit bemutató, kölcsönös műfordítások, ritkábban külön kötetekben, gyakrabban folyóiratok hasábjain. Annak egyik fénypontja a két háború közötti időszakban mindenképpen a *Bazsalikom* (1928), a modern szerb költészet antológiájának megjelenítése volt. Később, a harmincas évek végén már komoly előrelépésnek számított a két irodalom közeledésében az első belgrádi magyar könyvkiállítás (1939) és az első belgrádi magyar irodalmi est (1941), akárcsak Csuka Zoltán jószolgálati folyóiratai, a *Láthatár* (1933–1944) és a *Délszláv–magyar Szemle* (1939–1941).

A 20. század első fele tehát egy jól kitapintható, kölcsönös irodalmi odafigyelés időszaka volt, amely a korábbi, 19. századi gazdag hagyományú műfordítói munkának volt a folytatása, s ha valamivel kisebb intenzitással is, a gazdag szerb–magyar irodalmi kapcsolatok folyamatosságát látszott biztosítani.

Mint Csuka Zoltán fogalmazott, „az első világháború letiporta a magyar–szerb–horvát szellemi együttműködés sokat ígérő, habár elég zseme vetését, s a félbemaradt közép-európai forradalmak után tátongó szakadékok meredtek az egymás mellett élő népek elé. Mégis, mindjárt a békeszerződések aláírása után, egyik és másik oldalon is, nem egy kéz áhította az összefogást” (CSUKA 1962; 753–754).

A vajdasági magyar irodalom lassú, vitáktól és gondoktól sem mentes kibontakozása az 1920-as évek elején a szerb irodalomra való odafigyelés vonatkozásában – a vajdasági magyar lapok hasábjain mutatkozott meg. Mondhatnánk, hogy a kisebbségi magyar irodalom, így a szerb–magyar irodalmi kapcsolatok is, újságok hasábjaira szorult. Mindenekelőtt a leg-

színvonalasabb vajdasági magyar újság, a Dettre János szerkesztette szabadkai *Bácsme gyei Napló* vállalta fel az irodalmi közvetítő szerepet, azzal, hogy folyamatosan közölt magyar fordítást szerb költők műveiből. S tette ezt a vajdasági magyarság kisebbségi létének tudatában meg a szerb–magyar irodalmi egymásra utaltság jegyében. Irodalmi kisugárzása is számottevő lehetett, hiszen akkorra már nagy példányszámú és olvasóközönséget irányító lappá fejlődött (NÉMETH 2011; 77–96). Irodalmi rovatának munkatársai (1922-től kezdődően) valóságos kis műfordítói műhelyt hoztak létre és működtettek, többek között a kortárs szerb irodalom felé fordulva. Ennek első, kevéssé ismert mérföldköve a *Bácsme gyei Napló* 1922-es karácsonyi száma, amely az ünnepélyes kezdetet volt hivatott beharangozni. Franyó Zoltán *Szerb költők* címmel (csaknem egy teljes újságoldalon) öt költő (Todor Manojlović, Milutin Jovanović, Miloš Crnjanski, Sima Pandurović és Gustav Krklec) versét ültette át magyar nyelvre (FRANYÓ 1922). Fordításainak bevezetőjében meg is indokolta a kultúrjavak kicserélésének jelentőségét egy leendő kultúrközösség megteremtése szempontjából: „Az SHS Királyság írói hasztalan sürgetik annak a fórumnak megteremtését, amely az SHS Királyság különböző nyelvű népei közt elvégezné a kultúrjavak kicserélésének nagy jelentőségű munkáját. Úgy érezzük, ha ezt a missziós munkát nem is vállalhatjuk, jó szolgálatot teszünk azzal, hogy időközönként, amikor módunk van rá, ismertetjük a szerb irodalom reprezentáns alkotásait. Ezzel úgy véljük, nemcsak a szláv lapoknak azt az elhatározását háláljuk meg, hogy időközönként magyar írók műveit fordíttatják le és teszik közzé, hanem arra is ösztönözzük őket, hogy a magyar írások lefordításával fokozottabb mértékben vegyék ki részüket a kultúrközösség megteremtésének felbecsülhetetlen jelentőségű munkájából” (uo.).

Attól kezdődően csaknem folyamatosak voltak a *Napló* műfordításai, és terebélyesedett a lap műfordítói köre is. Ezt tekinthetjük, képletesen szólva, Trianon után a legkorábbi, jelzésértékű ajtónyitásnak a magyar és a szerb irodalom között.

S ha már fordításról beszélünk, akkor elkerülhetetlenül szólunk kell a kor szótárirodalmáról is. Az első világháború után egy felfokozott igény mutatkozott a szerbhorvát–magyar, magyar–szerbhorvát szótárakra.

Jórészt gyakorlati okok miatt, hiszen az új államalakulatnak a hivatalos nyelve a szerbhorvát volt, amelyet a magyarságnak (legalább is azoknak, akik korábban nem beszéltek) szinte máról holnapra el kellett sajátítaniuk vagy munkahelyi követelményként, vagy a hivatalos kommunikálás megkönnyítése végett. A szótárak iránti keresletet a vajdasági kiadók is igyekeztek kielégíteni, így 1920 és 1922 között, gyors egymásutánban, nem kevesebb mint négy szótár jelent meg (REFFLE 1985; 101–127). Úgy tűnik, hogy a legégetőbb szükség elsőként Szabadkán mutatkozott meg, ahol 1920-ban Hoffmann Mátyás szerkesztésében (és Víg Zsigmond Sándor kiadásában) jelent meg egy szerbhorvát–magyar szótár – az első, amelynek címében a szerbhorvát megfogalmazás szerepel (uo.). Újvidéken 1921-ben vehették kézbe az érdekeltek Dušan Radić szerb–magyar zsebszótárát, amely a Natošević tanítói Rt. kiadásában látott napvilágot (uo.). Ez évben jelent meg Újvidéken egy 32 000 szavas, „felépítésében kivételes” szerb–magyar szótár, amely Veselin Đisalović munkáját dicsérte (uo.). A korábbiaktól abban különbözött, hogy jelölte a hangsúlyt és a hanghosszúságot, illetve hangsúlykülönbségeket és nyelvtani tájékoztatást is adott (uo.). Annak magyar–szerb része egy évré rá, 1922-ben jelent meg, ugyancsak Újvidéken, a Zastava Könyvnyomdában (uo.).

Visszatérve a fordításokra, példaként említjük, hogy a *Naplóban* Debreczeni József Miroslav Krležát, Simon Sándor Ivo Andrić, Miroslav Krleža és Todor Manojlović, Szenteleky Kornél Milan Rakić és Žarko Vasiljev, Veljko Petrović meg Todor Manojlović, Mikes Flóris Jovan Dučić, Reich Hugo pedig Svetislav Stefanović verseit fordította (NÉMETH 2011; 77–96). Nem véletlenszerű átültetések voltak ezek, hanem egy következetes szerkesztéspolitikának/irodalompolitikának a részei, amelyek a szomszédos irodalmak magyar nyelven való bemutatását célozták. A fordítások a *Naplóban* „Az új szerb irodalom”, „Modern szerb líra”, Horvát-szerb antológia”, „Szerb–horvát költők” vagy „Idegen virágok” felcímmel jelentek meg. Ehhez a műfordítói körhöz csatlakozott vitathatatlanul legtermékenyebb műfordítónk, Csuka Zoltán is – nem kis lelkesedéssel. Többek között Branislav Nušić prózáját, Tin Ujević meg Todor Manojlović költeményeit fordította magyarrá (uo.).

1923 őszén Szenteleky Kornél indította be a *Bácsmegyei Napló* hasábjain szerb prózaírókat bemutató sorozatát, *Szerb elbeszélők* címmel, amellyel egy valóságos kis antológia anyagát adta. E sorozatában mutatta be Veljko Petrovićot (SZENTELEKY 1923a), Borislav Stankovićot (SZENTELEKY 1923b), Radoje M. Domanovićot (SZENTELEKY 1923c), Milica Jankovićot (SZENTELEKY 1923d), Dragiša Vasićot (SZENTELEKY 1923e), Milutin Uskovićot (SZENTELEKY 1923f) és másokat. Az írók rövid életrajza és méltatása mellett hosszabb prózarészletet is közölt tőlük, saját fordításában. 1924-ben már megjelennek az első Krleža- és Andrić-szövegek is magyar nyelven, sőt egy Aleksa Šantić-vers is Ambrus Balázs fordításában (BORI 1998; 90). 1926-ban pedig a szabadkai Minerva nyomda termékeként került a vajdasági magyar könyvpiacra Kosta Trifković *Szerelmes levél* című bohózata, Szenteleky Kornél fordításában, a *Műkedvelők színháza* sorozat első darabjaként (CSÁKY S. 1988; 179).

A *Napló* már említett példáját később a többi vajdasági magyar folyóirat (mindenekelőtt a *Vajdasági Írás* és a *Kalangya*) is követte. Szerb részről pedig ezt a feladatot az elsők között a *Letopis* meg a *Srpski književni glasnik* karolták fel.

1928-ban már megérett a helyzet egy modern szerb versantológia, a *Bazsalikom* megjelentetésére is. Erre Debreczeni József és Szenteleky Kornél vállalkozott, s 32 szerb költő mintegy nyolcvan versét ültették át magyarra (DEBRECZENI–SZENTELEKY szerk. 1928). Itt olvashatók többek között Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Rade Drainac, Jovan Dučić, Vojislav Ilić, Mileta Jakšić, Desanka Maksimović, Todor Manojlović, Sibe Miličić, Milan Rakić, Aleksa Šantić, Tin Ujević, Dušan és Žarko Vasiljev költeményei (uo.). Valójában a modern szerb költészet gyűjteményét készítették el (Bogdan Popović 1911-ben megjelentetett, újabb szerb líraválogatásának útmutatását követve), amelyhez Szenteleky Kornél írt bevezető, eligazító tanulmányt. Abban többek között ismertette a kötet megjelentetésének indítékát, elveit, de ugyanakkor a műfordítás nehézségeit is: „Célunk és vágyunk: a magyar olvasóval megismertetni a legújabb szerb alanyi költészetet. Megismertetni azokat az érzéseket, álmokat, sóhajokot, gondolatokat, vágyakat és könnyeket, melyek a szerb költők lelkében fakadtak, és a szerb nyelv bronzában szilárd alakot öltöttek. Két elv

vezetett a fordításnál: a lényegesnek és az egyéninek átmentése. Lehet, hogy ez nem sikerült mindig, hiszen szándékunk sokszor csuklott el a nyelv és forma gögös gátjain. Mégis hisszük, hogy valamit átmentettünk az eredeti virágok színéből és szépségéből. Hiszük, hogy közelebb hoztuk a magyar olvasó lelkéhez a szerb lelkek rezzenését, s testvéri vágyak röplését, a bazsalikomos szerb mezők egyszerű báját és finom illatát” (SZENTELEKY 1928; 5–11).

Bori Imre értékelése szerint a *Bazsalikom* azért volt jelentős kezdeményezés, mert benne mutatkozott meg a jugoszláviai magyar irodalomnak az a felismerése, hogy szellemi arculatának egyik döntő tényezője a délszláv népek irodalma és kultúrája felé való fordulás.

Aszlányi Károly 1928-ban a *Nyugat*ban közölt ismertetőjében az antológia egyik legszebb versének Sima Pandurović *Sötétség dala* című költeményét tartotta. A kötetről pedig így vélekedett: „A két bácskai poéta a szerb lírai termés összegyűjtésével és átültetésével korántsem udvariassági aktust végzett; éppen akkora szolgálatot tett a magyar olvasónak és szemlélődőnek, mint a szerb irodalomnak, amelynek útját egyengette nyugat felé. A fordítás nem volt könnyű munka, a szerb szókincs nagyobb, semmint errefelé gondolnók; azután az egymástól távol eső korok és irányok költészetét híven visszaadni átlagmunkával nem lehet. A fordítók munkáján meglátszik, hogy ismerik a szerb irodalmat, másrészt magyar nyelvkészségük lehetővé tette, hogy hű és pontos képet nyújtsanak a délszláv líra egy nagyobb fejlődési szakaszának sajátosságairól; ennél többet pedig nem is nyújthat egy antológia” (ASZLÁNYI 1928; 84–85). A *Bazsalikom* megjelenését a szerb folyóiratok sem hagyták említés nélkül. A kötetet a *Letopis*ban Mladen Leskovac méltatta (LESKOVAC 1928; 314–317). A többi között kiemelte, hogy az eddigi antológiák közül a *Bazsalikom* a szerb költészet „első komoly, gonddal, alaposággal és ízléssel összeállított idegen nyelvű antológiája” (uo.). A két fordító munkáját értékelve pedig megállapította, hogy Szenteleky mindenekelőtt a szövegűsége törekedett, míg Debreczeni saját fordításait nagyobb szabadsággal kezelte, sőt, esetenként az átköltésig emelte (uo.). Mint írta, nem vitás, hogy ezzel a fordításantológiával mindketten szívességet tettek a szerb irodalomnak (uo.).

A *Bazsalikom* megjelenésének évében, 1928-ban, amikor egyébként útjára indult a vajdasági magyar irodalom folyóirata, a *Vajdasági Írás*, volt még egy emlékezetes kiadvány, amely a szerb–magyar irodalmi kapcsolatokat reprezentálta. Richter Nándor szabadkai főgimnáziumi tanár Szabadkán jelentette meg *Az európai népek kedveltebb írói* című, több mint 200 oldalas kötetét, amelyben többek között négy szerb író életpályáját ismertette: Jovan Dučićét, Jovan Jovanović Zmajét, Branislav Nušićét és Aleksa Šantićét (CSÁKY S. 1988; 169).

1929-ben Veselin Đisalović (immár második kiadásban) jelentette meg Újvidéken Petar Petrović Njegoš *Hegyek koszorúja* című drámai költeményének magyar fordítását.⁴

További fejlődésvonulatában a szerb–magyar irodalmi kapcsolatok már túlnőtték a folyóiratok irodalmi rovatait és a *Bazsalikom* után már önálló fordításkötetek megjelentetése következett.

IRODALOM

- ADLER Dezső (1920): A magyarság helyzete Jugoszláviában. Első közlemény. Dr. Mihajlovics Szvetisláv államtitkár, a B. B. B. Osztályfőnökének nyilatkozata. *Bácskai Hírlap*, 1920. jún. 13.
- ANONIM (1920a): A magyar béke ügye. *Torontál*, 1920. máj. 30.
- ANONIM (1920b): Legújabb. *Torontál*, 1920. jún. 8.
- ANONIM (1920c): Veliki Bečkerek. *Torontál*, 1920. jún. 8.
- ANONIM (1920d): A magyarság helyzete Jugoszláviában. *Bácskai Hírlap*, 1920. jún. 13.
- ANONIM (1922a): A Nép kör Petőfi-ünnepélyét... *Hírlap*, 1922. jan. 1.
- ANONIM (1922b): Petőfi ünnepe. *Fáklya*, 4., 52.
- ANONIM (1922c): Emlékezzünk! Egy szál gyertyát Petőfi emlékének! *Délbácska*, 1922. dec. 31.
- ANONIM (1925a): A 100 esztendő Jókai. *Hírlap*, 1925. jan. 1.
- ANONIM (1925b): Pereg a film: a magyar múlt... A száz esztendő Jókai – 1825. február 19. – 1925. február 19. *Délbácska*, 1925. febr. 18.
- ANONIM (1925c): Jókai ünnepe! *Bács megyei Napló*, 1925. febr. 26.
- ANONIM (1926): Jókai és Turgenyev művei a legkeresettebb könyvek a noviszádi Matica könyvtárában. *Délbácska*, 1926. szept. 3.
- ASZLÁNYI Károly (1928): Debreczeni József és Szenteleky Kornél magyar nyelvű szerb költői antológiájáról. *Nyugat*, I., 84–85.
- BENDA Kálmán (főszerk.) (1983): *Magyarország történeti kronológiája*. III., 1848–1944. Második, javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 870–873.
- BORI Imre (1970): *Magyar–dél-szláv irodalmi kapcsolatok*. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 119–120.
- BORI Imre (1998): *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Könyvkiadó–Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Újvidék–Belgrád, 69.

- CSÁKY S. Piroska (1988): *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 16.
- CSUKA Zoltán (1962): Magyar–szerb–horvát irodalmi és művelődési kapcsolatok a két háború közötti időszakban. In Kemény G. Gábor (összeállította és jegyzetekkel ellátta): *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Válogatás hét évszázad írásaiból. Tankönyvkiadó, Budapest, 753–754.
- DEBRECZENI József–SZENTELEKY Kornél (szerk.) (1928): *Bazsalikom*. Modern szerb költők antológiája. Minerva Rt., Subotica
- FRANYÓ Zoltán (ford.) (1922): Szerb költők. *Bácsmezei Napló*, 1922. dec. 24.
- HORNÍK Miklós (2002): *Határsértés. Válogatott és új írások 1965–2001*. Ister, Budapest, 133–134.
- JÁSZI Oszkár (1922): A magyar kultúra decentralizációja. *Fáklya*, 1922. jan. 28.
- JUHÁSZ Ferenc (1920): Az írásaink elé. *Renaissance*, 1920. febr. 15.
- KENDE Ferenc (1940): *Magyarokról magyaroknak*. Népkisebbségi tanulmányok. Farkas és Dürbeck nyomda, Noviszád, 8.
- LESKOVAC, Mladen (1928): Srpska lirika na mađarskom. *Letopis Matice srpske*, 1928, sv. 2, knj. 315, 314–317.
- NÉMETH Ferenc (2011): A centrifugális táncos vonzáskörében. Csuka Zoltán és Todor Manojlović barátságáról. *Híd*, 10., 77–96.
- NÉMETH Ferenc (2014): *Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban*. MTTK, Szabadka.
- NÉMETH Ferenc (2016): Tarkó Jánosról és a jugoszláviai magyar irodalom „első” regényéről. In *Úó: Írók és kötődések*. Tanulmányok. MTTK, Szabadka, 111–116.
- NÉMETH Ferenc (2018): 1919: A kisebbségi, irodalmi öneszmélés éve Nagybecskerekben. *Hungarológiai Közlemények*, 3., 129.
- ÓZER Ágnes (2004): Adalék a vajdasági magyar művelődéstörténet kutatáskérdéseire. *Hungarológiai Közlemények*, 1., 131–137.
- REFFLE Gyöngyi (1985): A magyar–szerbhorvát szótárak történeti és lexikográfiai vizsgálata. *Hungarológiai Közlemények*, 1. (62.), 101–127.
- SZENTELEKY Kornél (1923a): Szerb elbeszélők I. Veljko Petrović. *Bácsmezei Napló*, 1923. szept. 9.
- SZENTELEKY Kornél (1923b): Szerb elbeszélők II. Borislav Stanković. *Bácsmezei Napló*, 1923. szept. 23.
- SZENTELEKY Kornél (1923c): Szerb elbeszélők III. Radoje M. Domanović. *Bácsmezei Napló*, 1923. szept. 30.
- SZENTELEKY Kornél (1923d): Szerb elbeszélők IV. Milica Janković. *Bácsmezei Napló*, 1923. okt. 7.
- SZENTELEKY Kornél (1923e): Szerb elbeszélők VI. Dragiša Vasić. *Bácsmezei Napló*, 1923. nov. 18.
- SZENTELEKY Kornél (1923f): Szerb elbeszélők VII. Milutin Uskoković. *Bácsmezei Napló*, 1923. dec. 16.
- SZENTELEKY Kornél (1928): Előjáró jegyzetek. In DEBRECZENI József–SZENTELEKY Kornél (szerk.): *Bazsalikom*. Modern szerb költők antológiája. Minerva Rt., Subotica, 5–11.
- DR. SZÖLLÖSY VÁGÓ László (1992): *Petőfi a déli végeken*. A jugoszláviai Petőfi-kultusz nyomában. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka
- Trianoni békeszerződés*. http://wikipedia.org/wiki/Trianoni_bekeszerzodes

JEGYZETEK

¹ Irodalomtörténetünk furcsamód sem a szerzőt, sem a művét nem tartja számon.

² Mint Dettre János írta a *Bácsmegyei Napló*ban: „A vajdasági magyarság egy-egy bártortalan kívánság megszólalásán kívül alig tett mást Petőfi születésének százéves évfordulóján” (DR. SZÖLLŐSY VÁGÓ 1992; 15).

³ Hivatalos statisztika szerint 1925-ben az újvidéki Matica srpska könyvtárában a két legolvasottabb író Jókai és Turgenyev volt. Mint a *Délbácska* írta ennek kapcsán: „érdekes ennek a két nagy romantikus mesemondónak, az orosz és a magyar zseninek az összetalálkozása, késői esztendők utódainak közös érdeklődésében” (ANONIM 1926).

⁴ A kötet első kiadása 1902-ben látott napvilágot Újvidéken (CSÁKY S. 1988; 162–163).